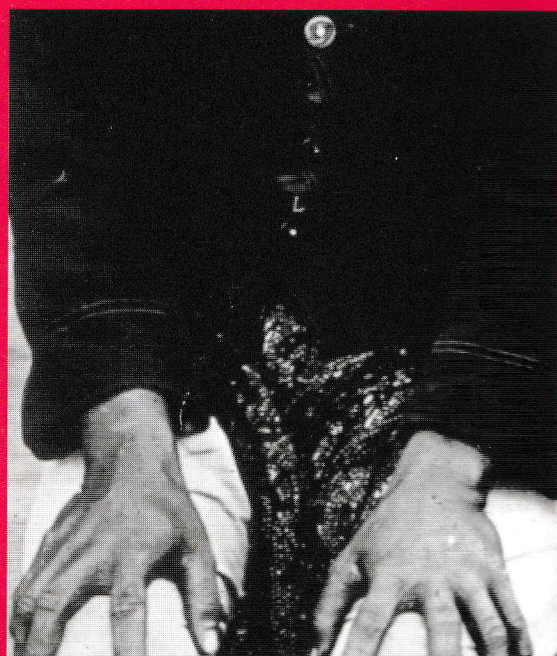

Vereniging voor
Vrouwengeschiedenis

VG

Jaargang 25, nummer 3, oktober 2002 Los nummer € 5,--

HISTORICA

Materiële
cultuur

&

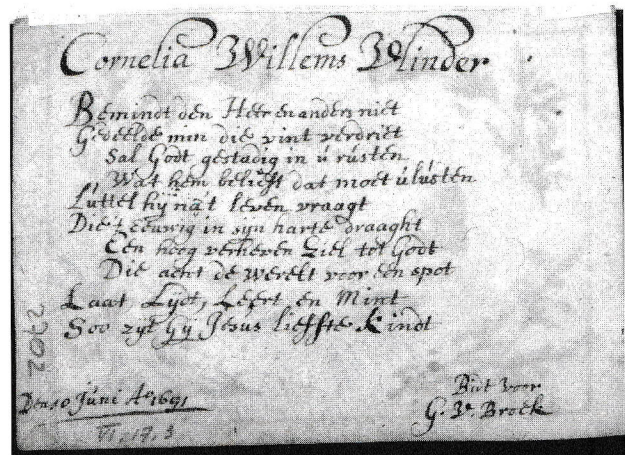
sekse

“Laat, Lijdt, Leert en Mint”

Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek

Evelyne Verheggen

Enige duizenden kloppen en begijnen leefden en werkten in de Republiek. Zij onderwezen en verzorgden (wees)kinderen, armen en behoeftigen en ondersteunden priesters. In de moeilijke tijd van de contrareformatie hielden deze semi-religieuze vrouwen de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden overeind. Een belangrijk aspect van hun spirituele praktijk was het mystieke huwelijk. Als bruiden van Christus leefden zij een vroom en deugdzaam leven, opdat zij eens werden verenigd met hun hemelse bruidegom. Inspiratie voor het aardse leven vonden de vrouwen bij devotieprenten.

Afbeelding 1a en 1b.

Geschilderde emblematische voorstelling op perkament van oprijzende harten met aan de achterzijde een gedichtje.
Museum Catharijneconvent Utrecht BMH dp2702.

Vanaf de vroege Middeleeuwen werden in de katholieke kerk beelden gebruikt. Behalve als didactisch hulpmiddel dienden verbeeldingen van Christus' leven en lijden en portretten van heiligen als inspiratie voor het geestelijk leven. Niet iedereen kon immers boeken lezen en het veelvuldig gebruik van Latijn maakte het er voor leken niet gemakkelijker op. Met behulp van prenten en stichtelijke boeken kon de gelovige zich, via inwendige verbeelding of imaginatie, voorstellen aanwezig te zijn bij de afgebeelde handeling. Als men bijvoorbeeld mediteerde over de geboorte van Christus, dan dacht men zich in een vervallen huisje waar de wind aan alle kanten doorblies. Bij afbeeldingen van de passie van Christus was men getuige en voelde men (lichamelijk) mee met zijn lijden. Door te kijken of te lezen over heiligen konden gelovigen de heilige in zijn of haar deugden navolgen. De uitvinding van de kopergravure gaf een nieuwe impuls aan het beeldmateriaal dat ter ondersteuning van het geloof werd

gebruikt. Ten tijde van de contrareformatie bleken de prenten een probaat middel om de spiritualiteit van de katholieke kerk vorm te geven en uit te dragen. Behalve als hulpmiddel bij de meditatie waren de prenten in religieuze milieus populair als basis voor het noteren van gebeden en wensen. Met name vrouwelijke religieuzen als kloppen en begijnen verblijdden elkaar met gedichten of teksten geschreven op de achterzijden van de devotieprenten, bij voorkeur bij een speciale gelegenheid als intrede of overlijden. Zo ontstonden de eerste doodsprentjes in het kloppen- en begijnenmilieu van de zeventiende-eeuwse Republiek. Het gebruik van prentjes als basis voor memento mori werd aan het einde van de achttiende eeuw overgenomen door de Zuidelijke Nederlanden en de rest van de wereld. Het is vooral in deze context dat het gebruik van devotieprenten heden ten dage nog bekend is.

Hoog verheven Ziel

Devotieprenten werden behalve gedrukt ook geschilderd of getekend. Een fraai voorbeeld hiervan is afkomstig van een geestelijke maagd uit het begijnhof te Amsterdam (afb 1a en 1b). Op de achterzijde van dit devotieprentje staat een gedicht voor het begijntje Cornelia Willems Vlinder. Ze kreeg het op 10 juni 1691, vermoedelijk van G. v. Broek - rechtsonder is namelijk geschreven: "Bidt voor G. v. Broek". Het gedicht luidt:

*Bemind den Heer en anders niet
Gedeelde min die vint verdriet
Sal Godt gestadig in u rusten
Wat hem belieft dat moet u lusten
Luttel hij na't leven vraagt
Die 't Eeuwig in sijn harte draaght
Een hoog verheven Ziel tot Godt
Die acht de Werelt voor een spot
Laat, Lijdt, Leert en Mint
Soo zijt Gij Jesus Liefste Kindt*

Bij devotieprenten is de verhouding tussen woord en beeld belangrijk. Veel gebruikte teksten, zowel de gedrukte als de handgeschreven, waren citaten uit de bijbel. Met name de teksten uit het Hooglied verwoordden de minnemystiek op intense wijze. In het gedichtje voor Cornelia Vlinder wordt de verhouding tussen de maagd en haar bruidegom op karakteristieke wijze beschreven. De maagd had de wereld verlaten ("Die acht de Werelt voor een spot"), om haar Heer te minnen door middel van seksuele onthouding, penitentie en vasten of versterving ("Laat" en "Lijdt"). Ze "Leert" uit stichtelijke boeken, bij de meditatie of door het luisteren naar preken of sermoenen. Haar bruidegom woont en rust in haar hart: bij haar intrede of professie, waarbij zij de gelofte van zuiverheid aflegde, gaf de maagd symbolisch haar hart aan Hem en Hij ging vanaf dat moment in haar hart wonen.

Op de voorzijde is een emblematische voorstelling geschilderd met als motto: "U H. Passie ende pijn is onse ziel een medicijn". Afgebeeld is een landschap waarboven twee zielen in de vorm van brandende harten naar de hemel oprijzen begeleid door de "Arma Christi", de martelwerktuigen van Christus. Het ene hart verbeeldt "een hoog verheven Ziel", hier bedoeld als voorbeeld voor Cornelia Vlinder, de ander die van haar bruidegom Christus met wie zij na haar dood in de hemel zou worden verenigd.

Maagden in den Hoek

Van de Maagden uit 'den Hoek' te Haarlem zijn veel zeventiende-eeuwse handschriften bewaard die soms zijn geïllustreerd met devotieprenten. In Haarlem ontstond aan het einde van de zestiende eeuw een bloeiende gemeenschap van ongeveer tweehonderd geestelijke maagden of kloppen, die verbonden waren aan de schuilkerk de St. Bernardus aan de Bakenessergracht. Geestelijke vaders doceerden deze maagden hoe ze dienden te leven en te bidden. Hun sermoenen of preken werden door de vrouwen opgetekend.

De positie van priesters in de eerste helft van de zeventiende eeuw was precair. Ze mochten op straffe van gevangenneming of boete geen missen opdragen. Zo gebeurde het dat de geestelijke vaders soms twee tot drie maanden niet de mis konden lezen. En als ze dan, soms onverwacht, aanwezig waren, preekten ze maar voor enkele maagden zodat de anderen verstoken bleven van wijze en stichtelijke woorden. Door de sermoenen op te tekenen konden ze worden (voor)gelezen als de priesters elders verbleven of voor vervolgingen moesten onderduiken. Daarnaast waren ze een uitkomst voor de maagden die door omstandigheden of ziekte niet aanwezig konden zijn bij de mis. Met name voor de maagden die niet in de omgeving van 'de Hoek' woonden, moeten de afschriften zeer bruikbaar zijn geweest. Als de geestelijke vaders overle-

den waren, leefde bovendien hun geest voort in de opgetekende preken.

Het oudste, ongesigneerde prentje uit de handschriften van de Maagden in den Hoek is ingeplakt in een ongedateerd preken- en oefeningenboek toegespitst op het H. Sacrament (afb. 2). Het handschrift is te dateren aan het begin van de zeventiende eeuw; het prentje is vanwege de primitieve stijl en de gedrukte teksten mogelijk ouder, circa 1575. De afbeelding toont een maagd die door Christus wordt gekroond met een doornenkroon. Als zij die kroon van het lijden draagt, zal zij in de hemel worden gekroond met een mooie, met edelstenen versierde kroon zoals Christus die reeds in zijn linkerhand vasthoudt.

Als voorlopers van het hedendaagse stripverhaal zijn banderollen met duidende teksten in de voorstelling gegraveerd. Zo zegt Christus: "Tis u hebby deese Croon ghedraegen." Zij antwoordt: "U Crensie [krans] heer staet in mij behagen". Als beloning voor het aardse leven vol penitentie en lijden wordt de maagd in de hemel verwelkomd met de tekst: "Ontfangt te loone der Maechden Croone". Zij schenkt in ruil een kelk, symbool voor haar (aardse) lijden. Rondom de prent is een tekst gegraveerd uit de Apocalyps (2:10) - "De croone des levens sal ick u gheven blijfdij [als je blijft] totter doot toe ghetrouwe sonder sneven" - en een uit het Hooglied (2:2): "Weest als een lelie onder die doornen".

Op deze afbeelding wordt de religieuze vrouw anoniem afgebeeld. De iconografie is nog gelijk aan die van Middeleeuwse afbeeldingen. In de loop van de zeventiende eeuw wijzigt de verbeelding van bruidsmystiek langzamerhand. De vrouwen mogen zich dan niet langer spiegelen aan een anonieme maagd: beter is een erkende, heilig of zalig verklaarde maagd. Twee ingeplakte prenten uit de handschriften van Joanna van Valois zijn hiervan een goed voorbeeld (afb. 3a en 3b).

Afbeelding 2.

Mystiek huwelijk, gravure op papier. Museum Catharijneconvent Utrecht
BMH Warm h92D4, f. 183v.

Salighe maghet

Joanna (1464-1505) werd geboren als tweede dochter van Lodewijk XI, koning van Frankrijk, en koningin Charlotte. Zij huwde in 1476 met Lodewijk de hertog van Orléans, de latere koning

Lodewijk XII van Frankrijk, aan wie zij reeds een maand na haar geboorte was uitgehuwelijkt. In 1498 sprak een pauselijke commissie op verlangen van Lodewijk en op grond van Joanna's 'impotentie' de nietigverklaring van het huwelijk uit. In feite was Joanna lichamelijk gehandicapt door schiefgegroeide ruggenwervels. Lodewijk hertrouwde met Anna van Bretagne, de weduwe van zijn zwager en de vorige koning Karel VIII.

Joanna trok zich terug op het kasteel van Bourges waar zij een vroom en religieus leven leidde. Met hulp van haar Geestelijke Vader, de franciscaan Gilbert Nicolas, stichtte zij omstreeks 1500 de orde van de annunciaten. Joanna trad zelf nooit toe, wel legde ze de drie geloften (zuiverheid, armoede en gehoorzaamheid) af. Haar volgelingen stelde Joanna als derde ordelingen onder de hoede van de Franciscanen. De orde was opgedragen aan Maria: door haar te volgen in haar deugden, het meelijden in de passie, kwam men nader tot Christus.

Dat de maagden uit de Hoek een bijzondere verering voor Joanna koesterden, is niet verwonderlijk. Zij was een recent voorbeeld van een vrouw die op onconventionele wijze koos voor - en vorm gaf aan - een religieus leven. Ook de franciscaanse invloed op de annunciaten moet tot de verbeelding hebben gesproken. De eerste geestelijke vader en stichter van de Hoek, Nicolaas Wiggersz Cousebant († 1628), was namelijk zeer toegewijd aan de Franciscaanse orde. Zijn geest en overtuiging lieten, mede in de vorm van opgetekende sermoenen, nog lang sporen na in 'den Hoeck'.

Op een door Abraham van Merlen (1579-1659) gegraveerde

prent is (de toen nog zalige) Joanna afgebeeld in het habijt van de annunciaten (afb. 3a). Zij ontvangt symbolisch een franciscaner koord en een ring. In het onderschrift wordt hieraan gerefereerd met de zin "Salighe maghet Ioanna vol deuchden, Onfanckt desen Rinck, en Coorde met vreuchden", en met de Latijne tekst die vertaald luidt: "Omgord, O Maagd, met dit koord als onderpand uw kuise lenden en met deze [ring] uw vinger, lieve Joanna". Joanna, met koninginnekroon en een lelie als symbool van de zuiverheid, ontvangt de bruidsbescheiden uit handen van het Christuskind, gezeten op de schoot van Maria. De verering voor het mystieke huwelijk van Joanna is op de prent gesymboliseerd en geïncorporeerd door een rijke bloemenkrans in twee vazen met een Christus en Maria-monogram.

De tweede prent (afb. 3b) verbeeldt het mystieke huwelijk van de Heilige Joanna van Valois. Net als op de eerste afbeelding draagt zij het habijt van haar orde. Met als getuigen Maria en Franciscus ontvangt zij de maagdenkroon en de ring van haar bruidegom. In ruil schenkt zij hem haar hart. De onderschriften zijn in het Latijn en luiden in vertaling: "De Bruidegom: Houd niet op, bruid, Mij je smekend hart aan te bieden: dan zul je de hemelse kroon ontvangen. De Bruid: Zoete Verlosser Jezus mijn gemoed verlangt daarnaar: en U, Bruidegom, zal ik volgen, die gewond ben door Uw liefde." Onder de engelen en de H. Geest is in een banderol geschreven: "Aan haar die overwint zal de kroon gegeven worden".

Wee jou

De twee fraaiste prenten die de minnemystiek verbeelden zijn ingeplakt in het Haarlemse handschrift met 'Sermoenen en gheestelijcke puntjes' (afb. 4a en 4b) uit 1610. Ze zijn te beschouwen als overgangsprenten in de verbeelding van de bruidsmystiek: de maagden zijn nog anoniem afgebeeld. Daardoor is een 'dubbele' interpretatie mogelijk. Hoewel het

Afbeelding 3a en 3b.

Het mystieke huwelijk van Joanna van Valois. De eerste prent is afkomstig uit de vitae, opgetekend door de overste van de Maagden in de Hoek: Trijn Jan Oly.

De tweede is afkomstig uit een handschrift met sermoenen uit 1633. Gravures op papier.

Museum Catharijneconvent Utrecht BMH Warm h92C10, f. 24v en h92D19, t.o. f. 1.

Afbeelding 4a en 4b.

Het heilig huwelijk van het Woord en de ziel en Het Beeld van de boetvaardige ziel. Gravures op papier. Museum Catharijneconvent Utrecht BMH h82 t.o. 139r en 113r.

klopje deze prenten ongetwijfeld in het handschrift plakte omdat zij zichzelf associeerde met de afgebeelde vrouwen, duiden de teksten tevens op de betekenis waarbij de bruid ook de kerk of de gelovige in het algemeen kon symboliseren.

De prenten zijn gegraveerd door Carel de Mallery (1571-na 1635) en zijn mogelijk afkomstig uit één reeks. De afbeeldingen bevatten minutieus gegraveerde Latijnse teksten. Die geven een interessant beeld van de religieuze associaties die rond 1600 konden worden gelegd met voorstellingen van bruidsmystiek. Op de eerste prent is het mystieke huwelijk afgebeeld onder de titel "Het heilig huwelijk van het Woord en de ziel". In de prent schenkt zij haar hart aan Christus, op zijn beurt kroont hij haar met de bruidskroon. God de vader en engelen zijn getuigen van de verbintenis. Het onderschrift is uit Jesaja (61:10): "Ik verheug mij uitbundig om de Heer en mijn ziel juicht om God, want Hij heeft mij bekleed met gewaden van redding, en mij gehuld in een mantel van heil, zoals de bruidegom een kroon opzet en de bruid zich met haar opschik tooit."

In onze tijd is de tweede prent moeilijk te begrijpen en bijna macaber, maar in die tijd diende deze de gelovigen te motiveren tot boetedoening. Op "Het beeld van de boetvaardige ziel" is te zien hoe de maagd in grote ootmoedigheid haar zonden belijdt, terwijl de bruidegom haar dwingt tot boetedoening. Bij zijn hart staat "De doodzonde" gegraveerd, verbeeld door een dolk met vijf messen snijdend door zijn hart. Hij spreekt tot haar: "Ik ben om jou doorwond en jij hebt kwaadgedaan en je hebt het kunnen [vermijden]"; "Dit heb je mij aangedaan en Ik heb gezwegen en Ik heb het geduldig verdragen". Zij antwoordt: "Ach, ach mijn Heer, waarom heb ik gezondigd? Zeg tot mijn ziel: Ik ben je heil!". Op de grond slingeren tussen de doornen van smart haar kroon en bruidsring, die zij blijkens de gegraveerde tekst niet (meer) verdient te dragen: "De kroon is van je hoofd gevallen. Wee jou".

De minnemystiek betekende voor de religieuze maagden niet louter vreugde. In hun spirituele praktijk herdachten zij enerzijds de memorabele en vreugdevolle kant van het mystieke huwelijk, anderzijds de ootmoedigheid, versterving en boetedoening van hun gekozen leven. Beide kanten van die spiritu-

aliteit worden belicht in de prenten en de bijgeschreven of gedrukte teksten. Daaruit lijkt het soms alsof hun bestaan werd gedomineerd door schuldgevoelens en boetedoening. De prenten blijven echter ideale en voorgeschreven voorbeelden voor de innerlijke devotie.

Evelyne Verheggen is verbonden aan vakgroep kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. In het kader van het onderzoeksprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed doet zij promotieonderzoek naar bid- en devotieprentjes in de Noordelijke Nederlanden. Met dank aan pater Albericus de Meijer OSA.

Literatuur

- P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*. Leiden, 2001.
- C. van Gerwen (red.) *Merkwaardige vrouwen*. Valkenswaard, 1994.
- E. Honée, 'Beeld en verbeelding in de Middeleeuwse gebedscultuur. Een kerkhistorische beschouwing', in: H. van Os, *Gebed in schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*. Amsterdam, 1994.
- M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*. Hilversum, 1996.
- P. Vandenbroeck, *Hooglied. De Beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. Brussel, 1994.
- E. Verheggen, 'Antwerpse devotieprenten met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Republiek', in: *Volkskunde* 98 (1997), pp. 41-51.
- E. Verheggen, 'Bidden voor een goede gesteltenis van de ziel. Suffragia in de Noordelijke Nederlanden', in: *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 12 (2002).
- De handschriften van Trijn Jans Oly zijn (gedeeltelijk) gepubliceerd in J.J. Graaf: *Bijdragen voor het bisdom Haarlem: 'De "vergaderinghe der Maechden van den Hoek" te Haarlem'*, 29 (1905), 30 (1906), 31 (1908), 32 (1909), 34 (1912), 35 (1913).